

Opponensi vélemény

Szabó Ádám: *Quaestiones Valerianae*.

A belső valeriai katonai objektumok szervezési kérdései, az erődök szpólia-adatai és az újabb környei kutatások c. dissertatiojáról

A valeriai belső erődökről az 1930-as évek óta tucatnyi publikáció jelent meg. A szerző bővítő vizsgálódásának tárgyát; dissertatioját a belső valeriai katonai objektumokról írta, abból a felismerésből kiindulva, hogy a *Notitia Dignitatum*-ban szereplő *tribunus cohortis*-ok állomáshelyeit inkább stratégiai szempontból kiemelkedő létesítményeknek tekinthetjük. A katonai szempontból jelentős objektumoknak eszerint csak egy részét építették ki erődként, más részét egyéb célú létesítményként emelték, és rendeltek hozzájuk a funkcióknak megfelelő építészeti struktúrákat. Eszerint nem minden - a forrásokból ismert- belső objektum tekinthető belső erődnek, hanem mellettük számolni kell más, kisebb katonai létesítményekkel is. Míg újabb belső erőd előkerülése, mint azt Tóth Endre megállapította- nem várható, a tőlük eltérő struktúrájú kisebb objektumok azonosítása, jellemzőinek meghatározása továbbra is a kutatás desideratuma marad.

A dissertatióból gyakorlatilag hiányzik a kutatástörténet. Ezt a szerző szándékosan mellőzte arra való hivatkozással, hogy az eddig megfogalmazott álláspontokat Tóth Endre már korábban összefoglalta, megfogalmazta a feltehető kérdéseket és részletezte a különböző véleményeket. Ezzel nem tudok egyetérteni, hiszen a belső erődök kérdését az 1940-es évektől felvető és értelmező Radnóti Aladár óta több kutató fogalmazott meg különböző hipotéziseket, azok funkciójára vagy időrendjére vonatkozóan. Ezeket egyformán feltehetőnek tartani, néhány kivételtől eltekintve valamennyit létjogosultsággal felruházni szerintem nem lehet, legfeljebb abban az esetben, ha a szerző nem tud helyettük bizonyítható változatot adni (pl. az erődök nevének a *Notitia Dignitatum* adataival való megfeleltetés esetében). A kutatástörténet hiánya a Magyar Nemzeti Múzeum kiadványaként megjelent publikáció esetében még elfogadható lett volna, egy dissertatio esetében azonban jogos hiányérzetünk támad. A kutatástörténet egyébként szolgált volna néhány érdekességgel.. Annak idején pl. Radnóti Aladár azt hangsúlyozta, hogy a belső erődök új, betelepített népség központjai voltak, s mint ilyenek *ex novo* épültek quasi lakatlan területen. Azóta kiderült, s ebben disszerens is jelentős eredményeket mutatott fel, hogy valamennyi késő-római objektumnak volt kora-császárkori előzménye; *vicus*, útállomás, városias jellegű település vagy éppen *municipium*. Radnóti Aladár még 5 - egy típusba sorolható IV. századi belső erődöt ismert, ezek közül azóta Mursella- Árpás-Dombi föld kiesett, miután kiderült, hogy sem erődfalnak, sem az erődökre jellemző belső épületeknek Mursellán nyoma sincs. Ugyanakkor joggal tekintették a belső erődök sorába tartozónak a tác-fővénypusztai objektumot, amely Herculiával azonosítható. Ez az erőd tulajdonképpen a legrészletesebben tárgyalt belső katonai objektumnak tartható és feltehetően a legkorábbi ilyen jellegű létesítmény. Sz.Á. helyesen sorolta a belső erődök közé a tokodit, amelyről már Mócsy András is megállapíthatta, hogy nem tartozott a Duna menti táborok sorába, hanem azoknak egyik ellátó bázisa lehetett. A Tokod-várbereki erőd tehát az ismert belső erődvel hasonló rendeltetésű létesítmény lehetett. Ennyiben megállapítása továbblépést jelent Tóth Endre alapvető munkájához képest, aki ezzel a katonai objektummal nem foglalkozott. Általában elmondható, hogy disszerens munkája Tóth Endre 2009-ben megjelent *Studia Valeriana*. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei c. könyvének folytatása; nem véletlenül adta a *Quaestiones Valerianae* főcímet dissertatiojának. Munkájában csak összefoglalja a IV. századi katonai objektumok eddigi kutatási eredményeit, ugyanakkor részletesen vizsgálja a belső erődök létrejöttének, logisztikájának, struktúrájának és működésének kérdéseit. Az erődök funkciójának értelmezése is sokáig vita tárgya volt. Simonyi Dezső a villa-szerű belső épületekre utalva, az erődöket *latifundiumok* központjainak

tartotta, amelyeket a veszélyeztetettség miatt erősítettek (eszerint nem katonai célból épültek). Mócsy András ezt a gondolatmenetet folytatta, amikor a gamzigradi császári villa párhuzama alapján császári birtokok központjainak tartotta ezeket az erődöket, tagadva azok katonai rendeltetését és a Notitia Dignitatum állomáshelyeivel való azonosítást. Vele szemben Soproni Sándor és Tóth Endre katonai rendeltetésű létesítményeknek tartotta a belső erődöket, amelyeknek feladata az utánpótlás biztosítása lehetett, szükség esetén a comitatenses, az ún. Bewegungsheer támaszpontjaiként fungálhattak. Mint ilyeneknek Soproni Sándor a Notitia Dignitatumban találta meg nevüket, a limestől elkülönítve felsorolt cohors helyőrségek között. Katonai rendeltetését elfogadta Tóth Endre és Visy Zsolt; őket követve Szabó Ádám is katonai felügyelet alatt álló, stratégiai szempontból fontos helyeknek tartja a belső erődöket és a még nem ismert egyéb célú kisebb objektumokat.

A munka két főfejezetre és egy összefoglaló részre tagolódik. Elsőben a belső valeriai katonai objektumok szervezési kérdéseivel, a másodikban a késő-római belső erődök köemlék-hagyatékával foglalkozik. A vízi és szárazföldi utak mentén feltételezhető-légifotózással, terepbejárásokkal ill. ásatásokkal kutatandó - kisebb katonai objektumokat eddig nem lehetett igazolni.

A szerző kérdésfeltevései lényegesek. Vizsgálja a belső erődök kora-császárkori előzményeit, hogy ti. azok mennyiben befolyásolták az adott objektum építészeti, technikai megvalósítását, milyen céllal építették a belső erődöket, milyen funkciójuk lehetett a Notitia Dignitatumban feltüntetett objektumoknak? Bemutatja a belső erődök építészeti formai jellemzőit, tárgyalja Valeria közigazgatásának főbb vonásait, a belső erődök geopolitikai, stratégiai körülményeit, a felsorolt objektumok egymással való összeköttetését, ennek vetületeként a vízi és szárazföldi útvonalakat, a domborzati viszonyokat, a logisztikai és funkcionális kérdéseket. Méretük alapján a belső erődök a tartomány legnagyobb épületei közé tartoznak. A tárgyalt helynevek ismertetése során két csoportot különít el; a geopolitikai helyzete miatt késő-római katonai objektumnak tekinthető Tokodot, amely a Notitia Dignitatumban nem a belső erődnek tekintett csoportban van feltüntetve, és a többi, régészetileg ismert, formája és geopolitikai helyzete miatt belső erődnek tartható helyszíneket (Környe, Tác, Fenékpusztá, Ságvár, Alsóheténypusztá). Kovács Péter eredményei alapján húzza meg Valeria korábban vitatott nyugati és délnyugati határának vonalát. A források ismertetése kapcsán utal arra, hogy az azokban szereplő nevek és a régészetileg ismert helyek megfeleltetése a kutatás állandó problémája. Az ókori és a mai helynevek azonosítása sokszor nem bizonyítható (ezért kérdőjellel hívja fel a figyelmet a bizonytalanságra), de a lehetőség szintjén megfeleltethetők.

A tartományra vonatkozó antik forrásokat már összegyűjtötte és kommentálta Kovács Péter, ezért az erre vonatkozó alfejezet természetesen rövid. Az auktoradatokat helyenként összevonva közli, köztük a vitatott azonosításokat is. A legvalószínűbbnek tartott helyneveket adja meg a késő-római belső erődök település előzményei esetében is. A szerző érdeme, hogy behatóan foglalkozik a település-előzmények kérdésével, minthogy mindegyik objektum alatt, vagy annak közelében fellelhető valamilyen kora-császárkori település. Ez nemcsak az erőd építésének helyét befolyásolta, hanem a korábbi építmények kőanyaga is felhasználásra került a IV. századi védművek vagy belső épületek falában. A helyszín kiválasztásában fontos szerepe volt a már korábban kiépített útállomásoknak. Az utakra vonatkozó adatokat Tóth Endre 2006-ban megjelent Itineraria Pannonica ill. Bödöcs András térinformatikai eredményei alapján közli. Számára fontos kérdés, hogy miért építették a belső erődöket vagy az egyéb katonai objektumokat az adott helyen? Ez persze további kutatásokat is igényelne; pl. az erődök körzetének IV. századi településrendszere, amely a katonai objektumok háttérterét, utánpótlását jelentette. Szükséges lett volna a környéken található települések, elsősorban a villák térképre vetítésére. Igaz, hogy ezek kutatása esetenként hiányos, de a IV. századi periódus megléte vagy hiánya terepbejárási adatok segítségével is igazolható lett volna. Sőt alapos okunk van azt feltételezni, hogy a nagyobb villák éppen a IV. században

létesültek. Ezek függhet össze a belső erődök fennállásának idejének beszolgáltatási gyakorlata. A Notitia Dignitatum Occ. XXXIII.59-64 által felsorolt cohors tribunusok olyan helyeken is feltűnnek, amelyek nem voltak belső erődök (Alisca, Ad Burgum Centenarium, Marinana), de amelyeknek hasonló katonai igazgatása volt mint az ismert és azonosítható belső erődöknek. Ezek közül csak Aliscát lehet több-kevesebb sikerrel lokalizálni, a másik kettőre vonatkozóan szinte semmit sem tudunk mivel hiányoznak olyan régészeti lelőhelyek (nagyobb raktár, hídfőállás, kikötő?), amelyeket a NotDign adataival azonosítani lehetne. A Ptolemaiosnál, az Itinerarium Antoniniben és az Itinerarium Burdigalenseben említett Marinanat Donji Miholjac ill. Drávaszabolcs térségében keresi; ezen a ponton 4 pannon tartomány határa lehetett. Érvelésében az ismert útállomásoktól való távolságon túl a vízrajzi környezet és a ma is használatos drávai átkelőhely játszik szerepet. A szűkebb régióból azonban alig ismerünk római kori leleteket.

Még a bevezető részben foglalja össze a belső erődök formai jellemzőit; ezeket korábban részletesen tárgyalta Tóth Endre a 2009-ben megjelent munkájában. Figyelemre méltó a védőfalakhoz közvetlenül csatlakozó építményekre vonatkozó megfigyelése Környe esetében, amelyhez joggal hivatkozik a Tokod-várbereki erőd hasonló helyzetű épületeire. Számbaveszi az erődök település-előzményeit, majd egy kisebb alfejezetben foglalkozik a helynevekkel, amelyek egyes esetekben megegyeznek a kora-császárkorival (Iovia, Alisca), más esetekben a IV. századi erőd új nevet kapott (pl. Mogionibus-t Vincentia váltotta). Feltételezi, hogy késő-római helynevek magasrangú IV. századi személyekkel hozhatók kapcsolatba. A ságvári belső erőd nevével kapcsolatban megjegyzi, hogy az formájától függetlenül (az erőd ugyanis ötszögű) kaphatta funkciójával összefüggésben a Quadriburgium nevet. Ha el is fogadjuk az erődben védelmi funkciót ellátó burgarii névadást, mit kezdhetünk a quadra taggal? Teljes mértékben egyetérthetünk viszont az Ad Burgum Centenarium helynévnek a centenum gabonatípusból levezethető magyarázatával ; az északafrikai centenariumokkal való funkcionális megfeleltetéssel.

Külön fejezetben foglalkozik a geopolitikai kérdésekkel, a helyszínek stratégiai helyzetével. A belső erődök folyók vagy állóvizek mellett épültek. Ez a rész a dissertatio egyik igazi novuma. Megállapítja, hogy az egymással és a ripával egyaránt összeköttetésben álló víziút-hálózatot a tervezés során számításba vehették.

Az erődök földrajzi helyzetével, egymástól való távolságával kapcsolatos kérdések már korábban felvetődtek; a szerző érdeme, hogy a szakirodalomban leírtakat a helyszínen vizsgálta, így a korábbi megfigyeléseket személyes tapasztalatokkal tudta kiegészíteni. Valamennyi objektumra vonatkozóan megállapítja, hogy a vízi útvonalak, ha nem is mindenütt hajózható, de alkalmanként vonatásra alkalmas közlekedési lehetőséget jelentettek. Ezeket a lehetőségeket megközelítő pontossággal mutatja be az 1763-1787 közötti I. Katonai Felmérés térképanyaga. Az erődök domborzati viszonyai szempontjából kiemeli, hogy követelmény lehetett az objektumok magaslatok általi rejtettsége. Ez nem érvényesült minden esetben, pl. a táci vagy a fenékpusztai erőd sík területen épült.

A 4. fejezetben a katonai szempontú kérdéseket tárgyalja. Ennek fő forrása a Notitia Dignitatum Pannonia prima és Valeria listája. A birodalom többi tartományától eltérően a cohors tribunusok csapatnév nélkül csak helynévvel szerepelnek. Ezek közül 6 Valeria ripensis-ben szolgáló parancsnok, akiket Soproni Sándor óta a kutatás a belső katonai objektumok ill. erődök parancsnokainak tart. Sz.Á. helyesen állapítja meg, hogy ezek a cohors tribunusok nem csapattisztek lehettek, hanem olyan térparancsnokok, akiknek feladatkörébe tartozott az erődrel kapcsolatos katonai és polgári igazgatás és az ezzel összefüggő logisztikai teendők. Feltételezi, hogy csapatnév hiánya nem a Notiti Dignitatum szerkesztőjének hiányos információjával, hanem a parancsnokoknak a csapattisztektől eltérő beosztásával függhet össze.. A Pannonia prima listájában feltüntetett tribunus gentis Marcomannorum állomáshelyét a fenékpusztai erőd környékére lokalizálja, ami szerintem egyedül az erőd déli

falának előterében előkerült germán jellegű leletanyaggal nem bizonyítható; ilyen hagyaték máshol is fellelhető. Korábban Nagy Tibor a ripa körzetébe lokalizálta ezt a betelepülő népcsoportot. A szerző egyetért Soproni Sándorral a mélységében tagolt védelmi rendszer elméletével, miszerint a Csörsz árok, a ripa és a belső erődök szándékos tervezést feltételező rendszert alkothattak. A sűrűbb erődlánc Aquincumtól északra és az aldunai szakaszon figyelhető meg nem pedig Altinum és Alisca között. Ennek a résznek alfejezeteként foglalkozik a IV. századi katonai objektumok funkciójával. Ezeket a katonai, védelmi feladatokon kívül az annona igazgatási, azaz adójellegű begyűjtő központjainak, utánpótlási bázisainak, élelmiszeri és ipari feldolgozó helyszíneinek tartja, veszély esetén a környékből bemenekített lakosság refugiumának. Olyan logisztikai központok lehettek, amelyek a limitanei, hadműveletek esetén a comitatenses alakulatok ellátását biztosíthatták. Ezeknek az erődöknek fegyveres őrsége is lehetett, akik a belső körzeteket felügyelheték. A belső erődök új komplex hadászati létesítmények, egyben településformák, regionális civil és ipari központok, refugiumok, katonaság felügyelete alatt álló utánpótlási bázisok, élőállatok és termények begyűjtésére alkalmas helyek. Létrehozásuk vélhető célja a térség politikai, gazdasági, társadalmi és hadászati vetületeit vette figyelembe. Nagyon jó felvetésnek tartom a belső erődök szakosodására vonatkozó észrevételeit, miszerint az intenzív mezőgazdasági művelésre alkalmas területeken fekvő objektumok sűrűbb beépítettségűek, míg a hegyvidékeken az állattenyésztésre alkalmasabb területeken az erőd területén sok a beépítetlen terület. Visy Zsolt szerint utóbbiaknál az állatállományt is az erődben tarthatták (Ságvár, Környe). Ezt a hipotézist azonban további kutatásoknak kell igazolnia, mivel nincs kizárva, hogy a beépítetlenség esetleg a későbbi kutatások során módosulhat újabb épületek megfigyelésével. Gondoljunk csak arra, hogy több belső erőd esetében a kutatások szinte csak a külső védművek (falak, kapuk, saroktoronyok) feltárására szorítkoztak; a belső épületeket újkori beépítettség miatt nem is lehetett megfigyelni.

A második részben a belső erődök koracsászárkori köemlékanyagát mutatja be és értékeli. A falakból előkerült szpólia-anyag különösen az alsóheténypusztai és a táci erődökben jelentős mennyiségű. Sz.Á. ezt a forrásanyagot két szempontból elemzi; egyfelől ezek az emlékek az erőd építését megelőző koracsászárkori telepek, városok történetének, közigazgatásának, kultusztörténetének alapvető forrásai. Másfelől mint építőanyag az erődök építéstechnikájára, gyűjtőkörzetére vonatkozóan nyújt adatokat. Áttekinti ezért azokat a jogi forrásokat, amelyek információkat szolgáltatnak a köemlékek: oltárok, kultuszszobrok, síremlékek védelmére vonatkozóan. A IV. században ez a jogi védelem a pogány kultuszok hanyatlásával megszűnt, sőt a Codex Theodosianus 16,10 adata alapján az oltárok, kultuszszobrok nemcsak védtelenné, felhasználhatóvá váltak, hanem pusztítási szándékból történő feldarabolásuk is bizonyítható. Míg a IV. század első két harmadában a templomok és temetők romos állapota miatt került sor a kőanyag újrafelhasználására, a IV. század végén inkább a pogány kultuszemlékek romlásának szándéka miatt használták kőbányának a korábbi épületeket, síremlékeket. A köemlékek felhasználásával kapcsolatban megfigyeli, hogy az építési szabványoknak megfelelő téglaméretek szerint darabolhatták fel a korábbi köemlékeket. A faragott kövek a láb (pes) alapú szabványhoz igazodtak; annak többszörösére alakíthatták ki. A bölcskei kikötőerőd is jól példázza a koracsászárkori köemlékek tömeges újrafelhasználását. Érdekességként említi ezek harmadlagos, középkori felhasználását vagy 15.- 16. századi gyűjteményekbe kerülését. Röviden számba veszi, hogy milyen anyagú köveket használtak fel kultuszképek, szarkofágok, sírsztélék kifaragásánál. Pannoniában a márvány többnyire a stájerországi bányákból került ki; ehhez a kérdéshez Boian Durić munkáit lehetett volna használni, aki a közetanban is rendkívül járatos. Örvendetes, hogy az alsóhetényi márvány emlékek közetani vizsgálata már megkezdődött. A belső erődök szpóliáit 125 oldalon ismerteti, ami a dissertatio terjedelmének a felét teszi ki. Valamennyi erődnek megadja a feltételezhető ókori nevét, a fontosabb méretadatokat, a korábbi

szakirodalmat, a koracsászárkori előzményekre vonatkozó ismereteket, az erőd technikai jellemzőit : falainak hosszát, szélességét, az objektumok alapterületét, leírja kapu- sarkok ill. oldaltornyait, a feltárt belső épületeket, összegezi az építkezések időrendjére vonatkozó eredményeket. Az elsőként tárgyalt tokodi erődöt- az ásató Mócsy András a dunai táborok egyik ellátó bázisának tartotta. Korábbi táborot joggal feltételezett a közelben a jelentős koracsászárkori leletanyag alapján, amely az Erzsébet akna területén került elő. Ennek ellenére az erőd szabályos, a korai táborokra emlékeztető alaprajzi részletei alapján nem lehet feltételezni, hogy a IV. század második felében emelt erőd egy itt álló koracsászárkori objektumra épült volna rá. Az erőd területén csaknem teljesen hiányzó koracsászárkori leletanyag ellentmond ennek a feltevésnek.

A szpóliák szempontjából kiemelkedő jelentőségű két, Fenékpusztán előkerült kőemlék, amelyeknek készítési ideje 307 és 329 közé tehető. Egyikük talán középület vagy szobor állítására vonatkozik, a másik adományt örökít meg. Szpóliaként való használatuk az erőd kései keltezésén kívül egy korábbi IV. századi építkezéssel is kapcsolatba hozható.

A szpólia katalógusok számos, korábban már ismert feliratot is tartalmaznak, de esetenként Sz.Á. ezeknél is ad új olvasatot vagy a korábbiakat módosítja. Mint építőanyagot behatóbban csak a táci és az alsóheténypusztai emlékeket tárgyalták, amely információt közvetít a belső erődök építéstechnikájára vagy gyűjtőterületére. Ezeket a kérdéseket korábban senki sem vizsgálta. Ezek a megfigyelések jól egészítik ki az ásatások eredményeit. Az erőd falaiból vagy annak körzetéből előkerült koracsászárkori kőemlékanyag elsősorban Környe esetében hozott új eredményeket; a szpóliák tartalmából egy koracsászárkori városi szervezetre lehetett következtetni. Környe esetében egy Mogionibus nevű városi előzményt tételez fel. Bár a Mog- rövidítés esetében Mog(etiana) olvasat is számításba vehető, de a távolabbi lokalizálható városi rangú település csak akkor vehető tekintetbe, ha nincs közelebb másik lehetőség. Minden egyes erőd szpólia-anyagát megpróbálja megszólaltatni a következő szempontok szerint: 1. a kőemlékek lelőhelyei, azaz hol kerültek beépítésre? 2. koruk, formai, tartalmi és ikonográfiai jellemzőik, 3. a kőemlékek eredeti funkciói- szentélybe vagy temetőben állhattak-e?, 4.a feliratok tartalma; itt vizsgálja az állítatók társadalmi helyzetét, jogállását, etnikumát, 5. a kőemlékek ornamentikája, 6 a kőemlékek anyaga, állapota, mérete és felhasználási módja. Ez utóbbi kapcsán megállapítja, hogy beépítésük általában szerkezeti, stabilizáló céllal történt.

60 oldalon foglalkozik a környei erőddel, amelynek romjait már Kézai Simon és a Képes Krónika szerzője is ismerte A többenél részletesebb elemzés részben annak köszönhető, hogy a szerző itt 2002 és 2016 között ásatásokat folytatott. Ezeknek eredményeit a dissertatióban nem közli, de bővebben utal rájuk mivel mind a IV. századi erőd, mind a koracsászárkori civil település történeti kérdései ezek nélkül nem vizsgálható. Már Radnóti Aladár 1939 évi, valamint Mócsy András 1953 évi leletmentései során kiderült, hogy Környén már az I-II. században is jelentősebb római településnek kellett lennie az erőd helyén. Sz.Á. ásatásai során a belső erőd alapozásához tartozó 40-110 cm vastag planír-réteg alól gödrök, kövezett útszakaszok, épületalapok ill. csatorna részletek kerültek elő. A kora-római telep pusztulását éremleletek alapján egy 258-260 közötti barbár betöréssel hozta kapcsolatba. A római élet szerinte az első tetrarchia alatt indulhatott meg újra; ekkor planírozhattak a belső erőd építésének előkészítése céljából. Véleményem szerint a planírréteg nem külön periódus; a felületet akkor egyengethették, amikor az építkezés Constantinus uralkodása idején vagy nem sokkal azt követően megkezdődhetett. A koracsászárkori leletanyag nagy mennyiségű, de benne kevés a jól keltezhető importált kerámia. További vizsgálatot igényel az a kérdés, hogy a feltárt fazekaskemence pannoniai bevonatos kerámiája alapján lehet-e Resatus aquincumi műhelye filialéjának tekinteni a környei fazekasüzemet? II.sz első felére történő keltezésével egyetértek. A planírrétegben talált sigillaták- amennyit láttam belőlük- Hadrianus-Antoninus koriak. Annak ellenére, hogy a mai Környe teljes egészében a későrómai erődre épült, az

ásatások során sikerült meghatározni a védművek vonalát és kiterjedését. Ennek köszönhetően egy, a ságvárihoz hasonló ötszögű erőd alaprajzát tudta meghatározni. Az erőd használata idejéből alig van leletanyag szemben a planírrétegben talált kerámiával. Az erőd használatának záródátumát itt sem sikerült megállapítani; egy Valentinianus érem alapján csak az bizonyítható, hogy a IV. sz végén az erőd még betölthette rendeltetését. A szpóliaként előkerült 32 koracsászárkori köemléken közigazgatási, vallási és sepulchralis vonatkozású szöveg található. Egy részük az általa feltételezett Mogionibus municipiumhoz, más részük Brigetiohoz köthető. Mogionibus-nak az It.Antonini Osionibus-szal való azonosítása bizonyításra szorulna, bár a szerző ezt csak ötletként vetette fel. A köemlékeken szereplő személyek társadalmi helyzete, származása, foglalkozása nagyjából a tartományi állapotot tükrözi. Környe koracsászárkori telepét az I.sz közepétől a III.sz közepéig terjedő időszakra keltezte, ez szerintem helyesen a Flavius kortól a III.sz közepe lenne; korai lelet ugyanis nem igazolja a korai megtelepedést. Egyedül Környéről ismerünk katonai jelenlétre utaló leletet, ami ugyan nem dönti el a belső erődökben állomásozó egységek jellegére, létrehozásukra vonatkozó kérdéseket, amelyek joggal vethetők fel a Notitia Dignitatum cohors tribunusaira vonatkozó adatai alapján. Sz.Á. szerint a parancsnok által irányított katonák a gyalogsághoz tartozhattak. Ennek részben ellentmond a gorsiumi un. tabernae építmény, amelyről kiderült, hogy IV. századi lovas alakulathoz tartozó építmény (istálló) lehetett. Sajnos a IV. századi leletanyag ennél az épületnél is kevés, éppúgy mint Környe esetében. A táci, Fitz Jenő által 1958 óta kutatott telep is a 258-260- évi szarmata-roxolán betörésig állhatott fenn; a ráépült belső erőd vélhetőleg a legkorábbi. Belső beépítettsége a többinél jóval sűrűbb. A táci erőd eddig az egyetlen, ahonnan az előkerült szpóliákat célzatosan vették ki és közölték. Christine Ertel 180 ilyen köemléket közölhetett a nyugati erődfal 110 m hosszú szakaszából.

Sz.Á. munkájában lépten-nyomon felmerül - joggal- az úthálózat kérdése. Itt jegyezném meg, hogy a 4.sz képről hiányzik a Balaton déli oldalán futó útvonal, amely Fenékpusztát, Ságvárt és Gorsiumot köthette össze. Ennek az útnak létét Tóth Endre tagadja, de az újabb útkutatások, a Balaton déli partján feltárt telepek és a térinformatikai vizsgálatok egyaránt azt igazolják, hogy ezzel az útvonallal számolni kell. Joggal veti fel annak lehetőségét, hogy Fenékpusztának lehetett kikötője; ez Gorsium esetében már igazolódott. A vízi szállítás a ripával való összeköttetés, az építőanyag vagy élőállat szállítás szempontjából egyaránt fontos lehetett. Téglabélyegek alapján a kutatás már korábban feltételezte, hogy Környén és Ságváron téglagyár működhetett; ezt azonban régészetiileg még nem sikerült igazolni. Érdekesek a szerzőnek a belső erődök építészettörténetével kapcsolatos észrevételei, miszerint teljesen soha meg nem valósult célok érdekében emelték ezeket. Szerinte az átépítések kapkodásra vallanak. Ez utóbbit nem bizonyítja.

A szpóliáknak a szerző által hangsúlyozott jelentőségét jól mutatja a dissertatio szerkezete is. Míg a táci telep és a későrómai belső erőd értékelő leírását 2 és fél oldalon foglalja össze, az itt előkerült szpóliákkal (67 db) 23 oldalon foglalkozik, holott ezek jó része a RIU-ban, Fitz J. több munkájában és Chr. Ertel 1999 évi publikációjában vagy az ubi erat lupa adatbázisban már közlésre került.

Az összefoglalásban az eddigi kutatási eredményekkel összhangban megállapítja, hogy a koracsászárkori település vicus lehetett, miután városi rangjára vonatkozó adatunk nincs, így nem lehetett a tartománygyűlés székhelye sem, de a szentélykörzet-funkció bizonyítható. Ugyanezt a szerkezeti arányt figyelhetjük meg a Keszthely-fenékpusztai erőddel kapcsolatos fejtegetéseknél is; itt egy oldal az eddigi eredmények összefoglalása és 10 oldal a szpólia katalógus ill. a köemlékek elemzése. Ez utóbbi részben a 210. oldalon, a KF 3 és 6 felirat alapján a fenékpusztai erőd létesítésének kezdetére, Nagy Konstantin kori építkezésére vonatkozó javaslatot tesz.

Az Alsóheténypuszta-kapospulai belső erődöt annak koracsászárkori előzményétől, Ioviától 8 km-re építették fel; ennek szpóliáiról nem adhatott teljes katalógust, sőt még a köemlékek

számát is csak megközelítőleg tudta meghatározni; ez a szám hol 800, hol közel 900. Logikusan megkísérli az eredetileg beépített sírsztélék számát meghatározni, amit nagyjából 40-nek felel meg. Ez egy temetőnek kisebb hányada lehetett. A szétdarabolt töredékekkel való számolás nehézségét jól mutatja az a tény, hogy a szpóliákat feldolgozó Mráv Zsolt 82 töredékből 15 sírsztélért tudott rekonstruálni és ez a szám a feldolgozás folyamán csak emelkedni ill. az individuumok száma csökkeni fog. A szpóliákkal kapcsolatosan felmerül a kérdés, hogy milyen arányban van jelen a későrómai erődök gyűjtőterületén a nem szpóliaként előkerülő köemlékanyag és az mit tud hozzátenni a körzet koracsászárkori történeti, társadalmi vagy kultusztörténetéhez?

Sz.Á. vizsgálja a számbavehető kőbányáknak az erődöktől való távolságát. Megállapítja, hogy általában messziről kellett szállítani az építőanyagként felhasznált köveket; különösen Alsóhetény-Kapospula esetében. Nem véletlen, hogy innen ismerjük a legtöbb szpóliát, ahol a darabokra tört köemlékek az erőd alapozásában is helyet kaptak nemcsak szerkezeterosztó, stabilizáló szerepük volt vagy küszöbkő- vagy ajtókeretként használták fel őket.

A harmadik részben foglalja össze a fontosabb eredményeket, amelyek hozzájárulhatnak a belső erődök problémakörének jobb megismeréséhez. Ezt a kutatást a Magyar Nemzeti Múzeum 150 évvel ezelőtt kezdte és az utóbbi 80 évben intenzívebben folytatta. Megállapítja, hogy a Notitia Dignitatumban szereplő belső erőd csoporthoz nemcsak erődszerűen megépített létesítmények tartozhattak, hanem olyan stratégiai célt szolgáló, katonai felügyelet alatt álló objektumok is, amelyek funkcionálisan nem indokoltak nagyobb erődépítést.

A kérdésre vonatkozó forrásanyag nem gyarapodott, ugyanígy a régészeti adatok is csak Fenékpusztá esetében a Castellum Pannonicum Pelsonese publikációsorozat eredményeivel gazdagodtak és ez várható a szerző által folytatott környei ásatások teljes publikációjából is. A belső erődök nem egyszerre épültek, így időrendjük, építési periódusaik is különböznek, ugyanakkor számos egyező alaprajzi, építészeti, történeti vonásuk miatt a velük kapcsolatos kérdések azonosak. Sz.Á. elemzései a terepi, tájrégészeti jellemzőket veszi figyelembe az ismert helyszínek korábbi feltárási eredményein kívül. Több helyen nem jutott eredményre pl. Marinana, Ad Burgum Centenarium lokalizálása esetében, ahol csak a topográfiai valószínűségeket vehette számításba. Talán az általa is hangsúlyozott kevés későrómai anyag miatt nem foglalkozott a belső erődök felhagyásának, pusztulásának kérdéseivel, vagyis meddig tölthették be eredeti funkciójukat és meddig használhatták ezeket refugiumként, központi katonai felügyelet nélkül, mint továbbélő telepet.

Ami a koracsászárkori előzményekkel való kapcsolatukat illeti, a szerző összeállíthatott volna egy olyan táblázatot, amely bemutatja, hogy melyek azok a telepek, amelyekre a későrómai erőd közvetlenül ráépült (Tác, Környe), melyek azok, amelyeknek közvetlen közelében emelték az erődöt (Ságvár, Alisca, Tokod) és melyek azok, amelyekről akár 8 km távolságra építették fel az új katonai objektumot (Alsóhetény-Kapospula). Ugyanígy lehetett volna szemléltetni az ún. "rejtett" erődöket (Tokod) és a nyílt területen, a síkságra épített objektumokat (Alsóhetény-Kapospula).

A negyedik rész a rövidítésjegyzék, amelyben együtt szerepelnek alfabetikus sorrendben az ókori szerzők művei (ezeket mind az auctor, mind a modern kiadás szerint feltünteti), a corpus vagy sorozatcím rövidítések ill. a kérdéssel foglalkozó szakirodalom; a szerzők neve szerinti rendben.

Az ötödik részben 107 képet találunk; ezek szöveg mondanivalóját egészítik ki. Ptolemaios vagy a Tabula Peutingeriana megfelelő szegmense éppúgy megtalálható itt, mint a pannon tartományok térképei, a tetrarchia kori átszervezéseknek köszönhető egységek, a tartományok úthálózata, a Dunántúl folyószabályozás előtti hegy- vízrajzi térképe, a belső erődök alaprajza, azok földrajzi és régészeti környezete, a környei erődről készült ásatási felvételek valamint a korábbi feljegyzésekre épülő adattári helyszínrajzok, a szpóliák felhasználásának módja a belső erődökben ill. újkori épületekben.

Sz.Á. dissertatiojában az ókori Valeria tartomány egyik legjelentősebb kérdéskörét dolgozta fel. Az írott források (elsősorban a Notitia Dignitatum) és az epigráfiai emlékműanyag sokoldalú elemzésével munkáját megpróbálta összhangba hozni a régészeti jelenségekkel. A belső katonai objektumok vizsgálatába bevonta a területföldrajzi, tájrégészeti eredményeket (ezeket terepbejárásokkal, légifotók elemzésével és saját ásatásaival gyarapította) valamint új szempontból elemezte a több mint ezer, a belső erődök falaiból előkerült szpólia kőemlékeket. Téziseinek túlnyomó többségét elfogadva a munkát nyilvános vitára alkalmasnak tartom, elfogadását javasolom.

Budapest, 2010 május 10.-én

Gabler Dénes
címzetes egyetemi tanár